

FARAGÓ KORNÉLIA

Dialogikus várakozások

A KÉRDEZÉSPROBLÉMA HAJNÓCZY PÉTER PRÓZÁJÁBAN

Lehet-e már érdemben távolodni a Hajnóczy-életművet feldolgozó kritikai kánon értelmezési modelljeitől és mi az, ami az eddigi értelmezési paradigmákba préselt horizontok felszabadítását kezdeményezhetné? Mi történne, ha belátnánk, hogy a Hajnóczy-szövegek egyik poétikai karaktervonása és célja éppen az, hogy radikális kívülállásként határozzák meg az olvasót, olykor felkészületlen kérdezőként? Hogy a figyelem teljessége, az elme szemlélődő jelenléte legfeljebb azt mutatja meg, hogyan érti és hányféleképpen működteti a Hajnóczy-próza a kívüliséget mint irodalomelméleti konstrukciót. A *kérdés* jellemző partnere a *kívüliség*, vannak elgondolások, melyek szerint a kérdezés¹ csak a kívülállás pozíciójából képzelhető el. A Hajnóczy-prózáról értekezve mindenekelőtt a gondolatmenet következő variációját kell érvényesítenünk: a kívüllevés, a külön-lét elbeszélése, a tisztán kivethető viszonylatok hiánya, a kétséget támasztó, a bizalomra nem méltó helyzetek megalkotása „logikailag a kérdést implikálja”² és létrehozza a kérdezés poétikájának előfeltételeit.

A tematikus konstrukció és a kérdés elvileg olyan megfelelők, amelyek egymás hozzáférhetőségének a feltételét is megteremtik. De hogyan értelmezhető a kérdező pozíciója, a válaszadó dominanciája, amikor a szöveg egész stilisztikája-retorikája magát a kérdés-perspektívát formázza és az olvasás csupán explicitté teszi ezt az átfogó kérdésességet? Az ilyen típusú Hajnóczy-szövegek esetében ha másban nem is mutatkozna a redukció, a válaszhányban mindenképpen. Redukció és kiterjesztés együtthatása: a Hajnóczy-életmű ekképpen összefoglalható kettőségeinek a megragadására keresünk eszközöket a kérdés-szerkezetek értelmezésével is. Mindeközben nem feledhetjük, az is egyfajta kérdésesség, a legerőteljesebbek közül való, ami még a kérdésfelvetést is kizárni igyekszik.

Van Hajnóczy Péternek olyan elgondolása is, amelynek fényében nagyon ötletesen és szinte eszköztelenül utasítja el a válasznak irányt adó kérdést, a kérdést, amely megteremt a válasz előképét mintegy érzékeltetve, hogy nincs benne igazi *dialogikus várakozás*. A feltételezett kérdést, amely előzetes tudás-tartalmaival uralja a dialógust voltaképpen az „azonosságában különös” válaszformáció utasítja el: „Talán azt is megkérdezik, mit ebédeltem: Babfőzeléket fasírttal? – Nem – válaszolok. – Babfőzeléket ettem fasírttal”

¹ A kérdezésproblémáról lásd: A kérdező (én) destrukciója. = Györgyjakab Izabella: *A szavak színváltása*. Pro Philosophia, Kolozsvár, 2000.

² Hans-Georg Gadamer: *A kérdés hermeneutikai elsőbbsége*. = *Igazság és módszer*. Gondolat, Bp., 1984. 256.

(*A parancs*, 440)³. Ez a példa azt jelzi, hogyan dekonstruálható a kérdés érvényessége és a feltevésben megjelenő kérdező manőverezési tere, hogyan ingatható meg a kérdés szemantikumban tükröződő autoritása. Miközben a válasz struktúrája oppozicionális formában állítja ugyanazt (némi igei pontosítással), válaszként voltaképpen mégis nem-lege-síti a kijelentést. Ugyanakkor arra készlet, hogy feltegyük a kérdést: mi mindent lehet kifejezni ezzel a megoldással, például egy, az eldöntendő kérdéscsoporttól messzire kerülő szerkezettel, egy olyan szerkezettel, amely a válasznak utat szabó előfeltevésekkel él?

A Hajnóczy-szövegek a kérdésproblémát illetően alapvetően kétféle törekvést mutatnak, a szövegek egy része maga teszi fel a kérdést, figuratív-önreflexív eszközökkel explikálja is a kérdésproblémát, a válaszformálás nehézségeit, másik része az olvasót provokálja kérdéseit illetően, mindeközben pedig *kikérdezhetetlennek* bizonyul. A szövegek egy része tehát maga teszi fel a kérdéseket és a szélesebb tematikus szerveződés dönti el, hogy miként is válhatnak értelmessé ezek a kérdések az olvasó számára, akinek olykor bizony le kell mondania a textus konkrét segítségéről a válaszjelentéseket illetően.

Van, hogy a „nem valószínű, de nem lehetetlen” kontextusa határozza meg a kérdés formáját, esetleg a „nagyon valószínű *feltételezéseké*” több szöveghelyen is, vagy a „majd csak lesz valahogy” nyitottsága, esetleg ezek elemeinek egymásba szövődése tárja fel a *személyes horizontot*, ahol a kérdés igazsága értelmet kaphat. De úgy, hogy az eleven várakozást keltő remény széles távlatai sohase nyíljanak meg a bizonyosságnak. Egy másik kérdéscsoport a „lehetetlen, mégis valószínű” típusú szövegjelentésből ered. A szövegek az idézéseffektust is játékba hozzák, a kérdéseket – a beszélő közvetlen megszólalásaként – idézőjelek keretezik. „Az idézőjel kiemeli a kérdést az elbeszélés folytonosságából. De nem csupán kiemeli: az elbeszélés »belső« határait is adja, mert az idézőjelben szereplő szövegelemek pontosan »azt mondják el«, amit az elbeszélés nem tud ábrázolni (reprezentálni).⁴ A kérdés ebből az értelmezésből kiindulva ablak az elbeszélés által ábrázolhatatlanra, az én-álláspont megszületésének pillanatában keletkező nyelvi forma, a viszonyban-állás alapvető retorikai alakzata. Némely esetben viszont éppen olyan narratív helyzetben merül fel a kérdező identitásának problémája („De ki az, aki rákérdez erre a ...?”⁵), valósul meg valamiféle bizonytalan eredetű, nem pontosított alanyiságú kérdéscselekvés, amikor, ha az elbeszélés nem éppen e vonatkozásban mozdulna ki, biztosan azonosítható én-kérdést is várhatnánk. Más szöveghelyeken az önmegszólító kérdéstípus az „én” belső formáját megalkotó módszerré válik, a kérdés az én helyén te-t vagy ő-t mond, megteremtve ezáltal az önkimondás áttételességét. A te vagy az ő úgy jelenik meg az én működésében, hogy létrehozza a dialogikus disszimuláció perszonális szövegterét.

Azt mindenképpen hangsúlyoznunk kell, mert nagyon lényeges, hogy sokszor szereplői önteremtő konstrukció a kérdés. Hajnóczy Péter látszólagosan ellentmondásos kérdésstratégiáinak egyike szerint a beszélő kérdéssel *jelenti ki* önmagát. Önmegmutatkozási kérdésekben kijelentett viszonyt feltételez az alaphelyzethez, az alapproblémához és ezek vonatkozásában önmagához. A kérdés mint *önleíró szó* lép funkcióba és ezzel rendelkezik bizonyos performativitással.

³ Az idézetek forrása, Hajnóczy Péter: *A fűtő – M – A halál kilovagolt Perzsiából – Jézus menyasszony – Hátrahagyott írások*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1982

⁴ Németh Marcell: Hajnóczy Péter. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1999. 32.

⁵ Németh Marcell: i.m.: 31.

A kérdés mint a bizonytalansági vonatkozás nyelvi formája nem megmutat, nem rámutat, éppen csak mutat valami felé, azzal, hogy rákérdez, hogy kérdésesnek minősít. A tanácstalanság, a „tétovaság”, a félszeg érzés, a „lassú tájékozódás” „a bizonytalan jellegű, tárgyaltan szorongás”, a „megmagyarázhatatlan félelem”, „az elképzelhető magyarázatok latolgatása”, a találgatás, a „furcsa és rejtett értelmek”, „az újonnan feltételezett szempontok vizsgálata”, vagy éppen a radikális kétely az, ami az elbeszélő vagy az elbeszél személyes életének kontextusában kifejtett kérdésként fogalmazódik meg. Gadamer gondolatait⁶ alapul véve, valamilyen formában minden tudás áthalad a kérdésen. A tudás összefüggése a kérdéssel a legintenzívebben mégis talán akkor mutatkozik, amikor az közvetlenül kérdez rá a tudást állító tudásra: „Tudom. De: tudom-e?” (*A parancs*, 438) Az illokúciós hangsúllyal feltett kérdés az önfelmérő kételkedés cselekvő karakterű jelentéseit hordozza.

A „bizonytalan gyanú” is kifejező példa, amikor a gyanúból eredő bizonytalanság bizonytalansága nyer hangsúlyt, és így végképp nem tehet mást a Hajnóczy-elbeszélés, mint hogy kérdéseket generál. A gyanú lelkiállapota – a gyanakvás, a gyanúság mozzanata („gyanúsán őszinte”), a gyanúsítás – szinte minden változatában előfordul a „nem tiszta” jelzésére, a megítélésbeli ingadozások megjelenítésére. A kételkedés, a gyanú, a szereplői-elbeszélői szubjektum reflexivitását minden vonatkozásban eleve a kérdésességnek rendeli alá és csak ezen belül az etikai-poétikai jelentésazonosításnak. Az olvasás problémája főként az, hogyan szembesülünk *mi* a szereplői-elbeszélői személyre szabott kérdés érvényességével, hogyan képes a kérdés személyre szabottsága érvénnyel hordozni az „univerzalitást”? Megtörténik az is, hogy vizuális értelmezési törekvések („megpróbálta értelmezni a látottakat”) keretezik a kérdésességet, és a szöveg felhívja a figyelmet az értelmezési polivalencia lehetőségeire. Nagy valószínűséggel külön kellene beszélni a felejtés és a kérdésesség összefüggéseiről. A lényeg mindenképpen az, hogy a felvonultatott értéshelyzetekben a jelentésösszegzés lehetősége minden alkalommal a kérdésben van. A kérdésesség e szövegeket illetően közösnek mondható jelentéshorizont.

Olykor a kérdezés kérdésessége is felmerül, az például, hogy a „hogyan rákérdezni arra, amit nem tudsz” sémáját leképező szóból, az időre vonatkozó, tudakoló szóból, hogyan lesz, hogyan lehetne „másikra tekintő” szó: „halogatta a pillanatot, hogy feltegye ezt a cseppet sem szokatlan, ártatlan kérdést, amely tartalmát és jellegét tekintve egyszerűen riasztó mássá vedlett: a cél nem az volt, hogy megtudja, hány óra, hanem, hogy *kitől* tudja meg.” (*Hány óra?* 169). A funkcióváltás (a *hányról* a *kitől*-re való átállás) következtében a gondolkodás középpontjában nem a dialogikus értelem előállítás, hanem a dialógusba vonható Másik kijelölése áll, a „kit szólítson meg”, „kihez forduljon” mélységes problematikuma. A kérdés az időre való rákérdezéssel nem a megosztható tudás megszerzésének eszköze, hanem, kimondva is, a Másikhoz fordulás lehetősége. Minthogy az „átvedlést” követően a kérdés már nem feleletvárás, az az érzésünk, mintha az elbeszélés az alakzatlétesülés egy különös módozatát vinné színre, bár nem „a pátosz és nem is a gondolatlétesítés eszköze”.⁷ A kérdés értelemváltása, átértékelődése más szöveghelyeken is megjelenezik: „A látszólag egyáltalán nem a tárgyhöz tartozó kérdés hirtelen mintha rejtett és titkos

⁶ Hans-Georg Gadamer: i.m. 254.

⁷ Heinrich Lausberg elgondolásáról lásd: Szikszainé Nagy Irma: A kérdésalakzatok tipizálásának gondjai. = A stilisztikai alakzatok rendszerezése. Szathmári István szerk. Bp., 2006. 68–73.

értelmet nyert volna” (*Hány óra?* 168). És akkor most egy példa, arra, hogyan hozza létre két egymásnak feszülő kérdés a tekintetnélküliség szituációját egy kórházi beszélgetésben: „Meghalok?” – teszi fel a kérdést az egyik ember, „Rágyújthatok?” – kérdezi a másik.

Némely szöveghelyen a válasz nélküli kérdés biztosítja a szerkezet nyitottságát, a beszélő önmagához intézett kérdésének célja és feladata leginkább csak az, hogy kihozza a válasz képtelenségét: „*De hol vagyok én?*” „Ezt a kérdést részegségéből éjszaka felébredve tette fel magának, fél három körül, és *nem kapott rá választ*”. (*Jézus menyaszonja*, 514). A lokális deixis lehetetlensége, a helyérzet hiánya az én-tapasztalás kérdésességét közvetíti. Az alkohollal való újrafeltöltődés tematikai súlyát jelzi, hogy *az* hozza meg a helyazonosságából, *hol-létének* bizonyosságából kikölkent alak válaszképességének a helyreállítását az egzisztenciális alapkérdést illetően.

Másutt az önmagához intézett kérdés a válaszképtelen figura kudarcérzeteit közvetíti és olykor újabb kérdések sorát generálja, a kétségeskedés hangján: „*Ha még ezt is képtelen megválaszolni, hogyan nyilatkozhat súlyosabb ügyekben az igazságról? Hogyan állíthatja: csakugyan így történt minden és nem másként, nem a büntetéstől való félelem torzította el és rendezte újra számára kedvező módon az eseményeket?*” (*Hány óra?* 168). A dubitatív hangvétel a tisztázásra váró alapkérdés ismeretében („Volt-e melltartó a művésznőn... ?”) parodisztikus hatású szimulációnak tűnik és egy megbolydult viszonylatú gondolkodásra utal. „M-et kényszerképzethez hasonló érzés kerítette hatalmába, hogy tisztázza ezt a kérdést amennyiben ez nem sikerül, sem ordítva, sem az atyailag kérlelő tekintetekkel feltett kérdésekre *nem lesz képes kielégítő választ adni*.” A szóban forgó belső kérdés egyébként „illetlen tolakodással és pimaszul” löki félre a kihallgatási, *kikérdezési* helyzet más kérdéseit. A válaszképtelenség szemantikája a teljes érdemtelenység képzetét is kiválthatja: „Aki – úgy érezte egy pillanatilag – még bizonyos vasajtókra vonatkozó kérdésekre *sem képes válaszolni*, amelyet nem mások a rosszhiszeműség vádjával (mégoly eltúlzottan és alapos indok nélkül) gyanúsítható idegenek, de kizárólag és egyedül ő maga kényszerült önmagára szögezett ujjal feltenni, eljátszotta ebben a szobában a pohár víz iránti igény jogát” (*M*, 249).

Másutt a kibúvót, a menekülést rejtő kérdés egy tárgy földre zuhanásában nyer formát a szereplői szubjektum verbális megnyilvánulásának üres helyén: „A kérdés, amelyet szorult helyzetében készségesen, haladék nélkül segítséget nyújtó s földre zuhant söröskorsó őt magát megkímélendő, *helyette és mintegy a nevében* felelősen eljárva feltett, nyilvánvalóan nem a »tárgyra« vonatkozóan, szó és betű szerint volt értendő.” (*M*, 248). Ez a kérdés-helyzet az értelmezőt Paul de Man megállapítására emlékezteti arról a szerkezetről, amely egymást kölcsönösen kizáró jelentéseket hoz létre: „a szó szerinti jelentés arra a fogalomra (a különbségre) kérdez rá, amelynek létezését a figuratív jelentés tagadja.”⁸ De nem ironikus-e a helyzet, ha szó hiányában, a szó helyén merül fel az úgynevezett betű szerinti jelentés problémaköre?

A szövegek egyike felvet még egy problémakört, a kimondatlan kérdés témáját, de a kimondatlan kérdés és a lehetséges válasz kapcsolata is felmerül, mint ahogyan a szöveg-idegen, a helyzetidegen kérdéseké is. A kérdésválaszték sokszor mint a megszólaltatási rendszer jelentékeny eleme kerül funkcióba. Mindig lényeges, hogy ki hordozza a kérdést

⁸ Paul de Man: *Az olvasás allegóriái*. Ictus Kiadó és JATE Irodalomelmélet Csoport, Szeged, 1999. 21.

és egyáltalán van-e a kérdezettje a kérdésnek? Hogy belső kérdésről van-e szó, vagy éppen a kérdezett kívülre helyezésén, külső megjelenítésén van a hangsúly.

A kérdésség egy másik szintű rendjének áttekintésére készítetnek a reduktív-ismétléses irányultságú szerkezetek, amelyek esetében az értelmezőnek el kell fogadnia, hogy a szerkezet karaktere és szelleme korlátok közé szorítja. Az értelmezésnek azt mutatja meg, hogy a kérdésség az egyetlen lehetséges kifejezése a máshogy meg nem fogalmazhatónak. Így a reduktív gondolkodás és a kérdés viszonyának külön témakört kell alkotnia. A kérdés a reduktív-repetitív szöveg sajátosságának az alapformája, a szöveg voltaképpen a kérdésség sajátos értelmezése. A mindent a maga képére formáló értelmezés egyik kitértése az, hogy kérdéseket tesz fel az önmagában is kérdező formának, az alapvetően ki-kérdezhetetlennek. Így történhet meg azután, hogy az elemzés „szellemiségében” olyannyira eltér attól szövegéből, amelynek alapján formáltatott: nem reprezentatív értelmezéshez vezet, hanem megengedhetetlen magyarázathoz. Aki sokat tud a Hajnóczy-féle redukcióról, annak azt is kell tudnia, hogy egészében véve kérdő irányultságú, olyan szöveg munka, amelyben a nem-jelenlétnek, a mínusz-eljárásnak mindig kérdő vagy kérdésre utaló, kérdést implikáló jelentése van.

Mégis létezik olyan értelmezői elképzelés miszerint a hiány kiigazítását, kipótlását követelné meg ez a szövegfajta. Az értelmezés sokszor a kiegészülés effektusainak vonalán közelíti meg a műveket, mert az aspektuslátás, a hiányos látás, a fragmentált mutatás rendkívüli módon zavarba hozza. Hozzáadást konstruál, holott az lenne igazán fontos, hogy a hiánykonstrukciókban megvalósuló értelemtapasztalat révén nyerjen jelentést a szöveg és ne a különböző hozzáadásokban, kiigazításokban, kitöltésekben. Az értelmezés veszélye itt elsősorban abban rejlik, hogy a redukció generálta kérdésség nyomán megjelenik és hangsúlyossá válik a hozzáadás eseménye. A kiegészítésekben a hozzá tartozás jelentésének feltételezése torzíthatja a jelentést. A kívánt hatáshoz mért ellipszis, olyan hiányt alkalmaz, amely kérdésként funkcionál és az előállítási technikák sorozatos hasonlósága ezt a kérdést erősíti. Nem a kitöltés, hanem a kérdéshordozó zéró „konstrukciós szerepének” a megvilágítása a feladatunk. „a kifejezés egy pontosan bemért terének az üresen hagyása”. (Lotman). Semmiképpen sem tekinthetünk úgy a mínusz-fogásokra, mint a hozzárendelések és összeköttetések magalapozására. A jelen-alapú ismétlésjelentés állandó mozgásban van, állandóan termelődik, a kérdezés aktusát szerkezeti szintre emelve. S ezekben a sajátos dinamikus mintázatokban, érzelemmentesen görgetett mozdulatokat, a belső gondolati vagy reflexív környezetüktől megfosztott gesztussorokat tapasztalunk, semmi mást. Nincsenek reflexív kérdések, nincsenek lelkek és individuumok, nincs belső beszéd. Ami van, az a hiány gondos kibontakoztatása, és ami nincs, azért nincs, hogy az értelmezés se hozza be. Mert ami nincs, az az ismétlési sor célját és logikáját, magát a nyitottságban létesülő kérdést testesíti meg. Hajnóczynál a reduktív célokra kiválasztott ismétléses szerkezetek a kiterjesztés és redukció együtthatását valószínűsítik meg. Az ismétlések szinte egyetlen elképesztően felerősített jelentéssé csúsznak össze, közben főként a változók játszanak, a változatlanok az unalmat, a kimerülés egyes fokozatait mérik, amely fokozatok pontosan annyiban térnek el az előbbiektől, amennyivel jobban unjuk már a rögeszmés technikát és amennyivel türelmetlenebbül várjuk a továbbblendítő(?) értelmet. Ez a várakozás nem enged teret a figyelem lankadásának, és folyamatosan azt

kérdezi, hogy a szöveg mozzanatnyi új dimenzióra téve szert, merre, hova mozdul éppen, lezárva az utat bizonyos végtelen értelmek számára.

A kérdés itt sajátos formamegoldás és ebben a reduktivitásban nincs szerepe a tényleges kérdő formának, a kérdőjel írásjelként egyetlen ilyen szövegben sem válik szövegszervező elemmé. Ez a két véglet jelöli ki a határokat, amelyek között vizsgálódunk kell. Egyik oldalon állnak a kérdő mondatos elgondolások, a másik oldalon a kérdéseket implikáló, de a kérdőjelet a maga jelszerűségében nem ismerő szerkezetek, amelyek egyáltalán nem gátolják, csak éppen semmiben sem segítik az értelmezés bevált formáit. Amennyiben sikerül megtalálnunk a két pólus poétikai értelmét és megközelíthetőségét, akkor mondhatunk valamit ebben a témakörben Hajnóczy Péter prózájáról. Ezek az ellenirányú tendenciák azok a módzatok, amelyekkel a szöveg felveheti céljai közé a *nyitva tartani a nyitottat* feladatát: ez az a szöveg cél, amely rendkívül érdekes hermeneutikai perspektívákat villant fel. Az a szöveg cél, amely nem valósulhatna meg a különböző kérdésstratégiák kidolgozása nélkül.